

ՇՈՂԻԿ ԽԱՉԱՏՐԵԱՆ

Բանասիրական գիտ. թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ ԳԻ

ԽՐԻՍՏԵԱՆ ԶԱՅՐԻԿԸ ԵՒ ՂԵԻՈՆԴ ԱԼԻՇԱՆԸ ԱՒ. ԻՍԱԶԱԿԵԱՆԻ ՅՈՒՇԵՐՈՒՄ՝

Իսահակեանի գրական ժառանգութեան մէջ ուրոյն եւ գրական-պատմական առումով արժէքաւոր տեղ է զբաղեցնում նրա յուշագրութիւնը: Այն առանձնանում է նաեւ առհասարակ հայ գրականութեան մէջ՝ թէ՛ իր ծաւալով եւ թէ՛ ժանրային բազմազանութեամբ՝ ընդգրկելով յիշատակարանային (մեմուարային) գրականութեան գրեթէ բոլոր տարատեսակները՝ օրագիր, ծոցատետր, յուշ-գիմանկար:

Ընթերցողին առաւել յայտնի է «Իմ յուշերից» շարքը, որը վերաբերում է հայ գրականութեան եւ արուեստի դասականներին՝ Իսահակեանի ժամանակակիցներին:

Իսահակեանն իր ստեղծագործութեան մէջ որոշակի տեղ եւ նշանակութիւն է տուել յուշագրական ակնարկներին: Այդ մասին է վկայում ոչ միայն հեղինակուած յուշ-գիմանկարների մեծ թիւը, այլեւ այն փաստը, որ յետագայում դրանք, թէեւ ստեղծուել էին տարբեր տարիներին եւ տարբեր առիթներով, միաւորուեցին իբրեւ միասնական շարք՝ «Իմ յուշերից» խորագրով, եւ հեղինակի կենդանութեան օրօք լոյս տեսան նաեւ առանձին գրքերով (Երեւան, 1946 թ., Բէյրութ, 1955 թ.):

Շարքն ընդգրկում է յուշեր Խրիմեան Հայրիկի, Ղեւոնդ Ալիշանի, Պերճ Պռոշեանի, Ղազարոս Աղայեանի, Մուրացանի, Յովհաննէս Յովհաննիսեանի, Յովհաննէս Թումանեանի, Կոմիտասի, Թորոս Թորամանեանի, Լէոյի, Նար-Դոսի, Ալեքսանդր Սպէնդիարեանի, Յակոբ Յակոբեանի, Թամանեանի, Վահան Տէրեանի, Շուշանիկ Կուրղինեանի, Եղիշէ Չարենցի, Մարտիրոս Սարեանի մասին (այս դէմքերից մի քանիսն ընդգրկուած չեն եղել վերը նշուած գրքերում եւ շարքի մէջ են մտցուել յետագայում՝ նկատի ունենալով գրական տեսակին բնորոշ գծերը եւ բո-

* Ստացուել է՝ 24.07.2023, գրախօսուել է՝ 31.07.2023: Էլ. հասցէ՝ shogher.kh@gmail.com:

վանդակային ընդհանրությունները): Հայ մշակույթի այս նշանաւոր ներկայացուցիչներին Իսահակեանը նուիրել է հիասքանչ, հոգեբանական վերլուծութեան առումով խոր, գեղարուեստական կտրուածքով նուրբ գրական դիմանկարներ եւ յիշողութիւններ:

Յուշագրական ակնարկները, որ ստեղծուել են 1933–1957 թթ. ընթացքում (վերջինը՝ Զարենցի հետ իր առաջին հանդիպման մասին, գրել է մահուանից մէկ ամիս առաջ), գրուել են հիմնականում յոբելեանական առիթներով: Դրանցից մի քանիսն էլ («Նար-Դոս», «Յակոբ Յակոբեան», «Երկու խօսք ընկերոջս յիշատակին») մահախօսականի երանգաւորում ունեն: Այս ակնարկները կարելի է խմբաւորել՝ ելնելով որոշակի պայմանական նախադրեալներից՝ գրութեան առիթը, մտերմութեան աստիճանը, յօրինուածքային ընդհանրութիւնը եւ այլն:

Շարքում աչքի են ընկնում մասնաւորապէս Դեռոնդ Ալիշանի եւ Խրիմեան Հայրիկի՝ ԺԹ. դարավերջի հայ իրականութեան երեւի թէ ամենախնկելի գործիչների դիմանկարները:

Ի դէպ՝ «Յիշատակարանում» եւս, որտեղ դէպքերն ու դէմքերն առանձնապէս շատ չեն, Իսահակեանը, լռելեայն շրջանցելով բազմաթիւ կապերը, ծանօթութիւնները, հանդիպումները, անսահման ջերմութեամբ, որդիական ակնածանքով է խօսում միայն այս երկու մեծերի՝ Հայրիկի եւ նահապետ Ալիշանի մասին:

Ալիշանին Իսահակեանն առաջին անգամ հանդիպում է 1901 թ., երբ Վիեննայից մեկնում է Վենետիկ՝ յատկապէս Միխիթարեանների հարուստ գրադարանից օգտուելու եւ Իտալիան տեսնելու համար:

Հէնց սկզբում Իսահակեանը համապատասխան տրամադրութիւն է ստեղծում՝ խօսելով իր պատանեկան անհամբերութեան մասին՝ տեսնելու իր սերնդի ցնորքների աշխարհը՝ Սուրբ Դազարը: Այնուհետեւ ընդգծում է Միխիթարեանների վիթխարի դերն ու ազդեցութիւնը հայ մշակույթի, իւրաքանչիւր հայի եւ համայն հայութեան վրայ. «Ես անհամբեր եմ, շտապեցնում եմ գօնդօլաւարին: Մօտենում ենք կղզուն, անյագուրդ նայում եմ կանաչ նոճիների միջից երեւացող կարմիր շէնքերին.— «Սուրբ Դազարն է սա»,— ասում եմ ինձ եւ կրկնում»: Այս ամէնը նախապատրաստում եւ միանգամայն հասկանալի են դարձնում այն խանդավառ ու տագնապալի հոգեվիճակը, որով երիտասարդ բանաստեղծը ներկայանում է լեգենդ դարձած Նահապետին: Ահա եւ նա. «Մտնում ենք հայր Ալիշանի խուցը, մի ոչ մեծ սենեակ ծովահայեաց լուսամուտով: Գրա-

սեղանին հակուած է մի ալեւոր՝ փոքրամարմին, անարին, դալուկ մի սուրբ... եւ գրում է» (էջ 9):

Սենեակի կահաւորանքը եւ իրենց զրոյցը համառօտակի, մի քանի տողով ներկայացնելով՝ Իսահակեանն ստեղծում է Ալիշանի կենդանի կերպարը, պատկերացում տալիս նրա անձի մասին: Այնուհետեւ անդրադառնում է նրա գրական ու գիտական գործունէութեանը: Ալիշանի կերպարը նոր կողմերով համալրւում եւ ամբողջանում է երկրորդ հանդիպման ժամանակ, որի համար առիթ է դառնում Պետերբուրգի հայ ուսանողութեան խնդրանքը՝ հաւաքել նրա մասին կենսագրական տեղեկութիւններ, փաստեր, գրուագներ եւ հարցնել նրա կարծիքը Հայկական հարցի վերաբերեալ:

Առաջինին Ալիշանը պատասխանում է, որ ինքը կենսագրութիւն չունի: Կենսագրական կարող են ունենալ աշխարհական մարդիկ, իսկ իրեն 8–9 տարեկանում նուիրել են վանքին, աշակերտել է, ապա ուսուցչութիւն արել: «Գրքէ-գիրք՝ ատ է եղած իմ ճամփան: Ուրիշ տեղեր չեմ գացած» (էջ 11):

Հայկական հարցի շուրջ Ալիշանը բաւականին ծաւալւում է՝ յայտնելով իր տեսակէտը թրքահայութեան եւ ռուսահայութեան վիճակի մասին՝ ընդգծելով տարբերութիւնները. «...պէտք չէ գրգռել թուրքերի մոնղոլական արինը» (էջ 12) եւ կամ՝ «Ռուսահայերի վիճակը համեմատաբար գէշ չէ. կոտորած, յափշտակութիւն չկայ...» (էջ 13), նաեւ մատնանշում է ընդհանրութիւնները՝ վկայակոչելով ռուս պաշտօնեայի խօսքերը. «Թուրքիայում կոտորում են հայերիդ շարունակ, Ռուսիայում էլ հայերը ոչ ռուս ժողովուրդների հետ դատապարտուած են շուտ կամ ուշ ձուլուելու» (էջ 13):

Պատահական չէ, որ հանդիպման այս գրուագն այդքան հանգամանօրէն է ներկայացուած: Այս նիւթը եղել է ժամանակի հայ մտաւորականութեան, նաեւ Իսահակեանի մշտական մտահոգութեան առարկան, նրանց յուզող ամենացաւոտ խնդիրը: Դրան Իսահակեանն անդրադարձել է անընդհատ՝ բանաստեղծութիւններում ու արձակում, «Յիշատակաբանում» ու նամակներում: Խնդրի բազմաթիւ արծարծումներին հանդիպում ենք նաեւ յուշագրութեան մէջ՝ «Ղազարոս Աղայեան», «Խորիմեան Հայրիկ», «Յովհաննէս Թումանեան», «Վահան Տէրեան» եւ այլն:

Այս կապակցութեամբ Իսահակեանը մատնացոյց է անում է ուշագրաւ մի իրողութիւն. Հայկական հարցի ալիշանեան, այսինքն՝ պահպա-

նողական մօտեցմանը ազատամիտ Լէօն հասնում է կոտորածներից ու հայրենիքի կորստից յետոյ:

Ալիշան.— «Հայ ժողովուրդն էլ, նրանց (իմա՝ Յունաստան, Բուլղարիայ) հետեւելով, յոյսը դրել էր քրիստոնեայ Ներոպայի օգնութեան վրայ, մեծ, քաղաքակիրթ պետութիւնների մարդասիրութեան վրայ: Այստեղից էլ հայ ժողովրդի մեծագոյն եւ բազմաղէտ սխալը» (էջ 12):

Լէօ.— «Հայ ժողովուրդը բարեկամ չունի, Հայաստանը Բուլղարիայ չէ, ետեւը ցար կանգնած չկայ: Կը կոտորէն ժողովրդին, մեր արիւնով իրենց հաշիւները կը մաքրեն եւ այլն, եւ այլն... Մարգարէներ էին նրանք, իսկ մենք...» (էջ 86):

Գուցէ նաեւ այս հանդիպումներն ու զրոյցներն են տարիներ անց պատճառ դարձել յիշատակարանային այս տողերին.

«Գիշերս, երազիս մէջ տեսայ հայր Դ. Ալիշանին. պատմում էի նրան Հայաստանի մասին:

Նա ասաց.

— Մի՛ ասեր, մի՛ ասեր, մի՛ ասեր...

Չուզեցաւ լսել Հայաստանի աւերների մասին»²:

Վենետիկից մեկնելիս հրաժեշտ տալով Ալիշանին՝ Իսահակեանն իր հետ Հայաստան է բերում նրա ողջոյնը Խրիմեան Հայրիկին եւ պատգամը. «Շրջահայեանց եղէք, սիրեցէք հայոց լեզուն, Հայաստան աշխարհը եւ սիրեցէք միմեանց» (էջ 14):

Խրիմեան Հայրիկին պատանի բանաստեղծը հանդիպել էր դեռեւս 1893 թուականին Վիեննայում, բայց մօտիկից ծանօթանալ չէր կարողացել, որովհետեւ տեղի հայ բուրժուաները պատնէշել էին կաթողիկոսին միւսներին: «...Թշուառներ, չէ՞ որ նա բոլորի սիրելին է, նա իմ ու քոնը չէ, նրանն էլ է — նա Հայոց Հայրիկն է...»³: Այդ առաջին հանդիպմանը Վահագնաբէր ցնցող տպաւորութիւն է թողել բանաստեղծի վրայ՝ իր անսահման բարութեամբ, իր մեծ սիրով մարդկութեան հանդէպ՝ իբրեւ Աւետարանի ճշմարիտ աշակերտ:

Ալիշանի ողջոյնը հաղորդելու համար 1901 թ. սեպտեմբերին Իսահակեանն այցելում է Խրիմեան կաթողիկոսին:

² Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Երկերի ժողովածու, հտ. 5, Երեւան, 1977 թ., էջ 7 (այսուհետեւ այս հրատարակութիւնից կատարուող մէջբերումների էջերը կը դրուեն շարադրանքում):

³ Ա. Ի. ԻՍԱՀԱԿԵԱՆ, Յիշատակարան, Երեւան, 1977, էջ 393:

Առաջին իսկ տողերից յուշագրողը կարողանում է ընթերցողի առաջ վերստեղծել Հայրիկի կերպարը՝ իրենց զրոյցից, իր տեսածից հմտորեն ընտրելով այն, ինչ յատկապես բնութագրական կարող էր լինել Հայրիկի համար եւ ինչի շնորհիւ կարելի կը լինէր կերտել ամբողջական գեղարուեստական կերպար: Իսահակեանը հմտորեն է վերարտադրում Հայրիկի՝ կեանքով ու աշխոյժով լի խօսքի կենդանի կշռոյթը: Ալիշանի հանդարտ, կշռադատուած խօսքի կողքին Հայրիկի զրոյցն աչք է զարնում աշխոյժ, փութկոտ ընթացքով: Նրա ամէն մի բառը, ամէն մի շարժումը իր մէջ յորդաբուխ եռանդ է պարունակում, որ փոխանցում է նաեւ Իսահակեանի պատմելաոճին: «Փաթաթում էր հաստ-հաստ պապիրոսներ եւ իրար ետեւից ծխում: Ծխելով խօսում էր անվերջ, պատմելով Վանի կեանքից, իր մանկութիւնից, չարաճճիութիւններից: ...Ես հիացած ականջ էի դնում նրան, այնքան պերճախօս էր եւ իւրայատուկ պատմող» (էջ 17): Կամ՝ «...այնպէս հուժկու թափով էր ծիծաղում, որ բազմոցը տակին խաղում էր» (էջ 17):

Այս ծանօթութիւնն սկիզբ է դնում այն բազմաթիւ «գեղեցիկ երեկոներին», որ անցկացրել է յետագայում բանաստեղծը նրա հետ՝ ամէն անգամ էջմիածին այցելելիս:

Այդ հանդիպումներին Հայրիկը պատմում է իր գրուածքների մասին, իր անքուն գիշերների մասին, երբ երգում է ու գրում: Երգում է շարականներ ու նաեւ «ժողովրդի երգեր», երգում է Խորենացու «Ողբը», որի համար հէնց ինքն էլ «եղանակ էր շինել»: Պատմում է իր անցեալի, հանդիպումների ու իրադարձութիւնների մասին, իր տեսած Հայաստան աշխարհի մասին: «Այդ յուշերը մեր ժողովրդի 19-րդ դարի ամբողջ պատմութիւնն էին, մի շքեղ Ողիսական, որի ստեղծողն ու շատ անցքերի ականատեսը բռնած քեզ հայրական ձեռքով տանում է Հայաստանի խորշերը, վանքերն ու աւերակները եւ եւրոպական պալատներն ու վեհաժողովները» (էջ 20–21):

Թւում է՝ այսքանն էլ բաւական է՝ ամբողջական պատկերացում կազմելու համար հայոց Հայրիկի մասին: Բայց Իսահակեանն աւելացնում է նորանոր վրձնահարուածներ: «Մեր Տէր Յիսուս Քրիստոսն անտուն էր, ու Ինքը՝ ծառայ» (էջ 18),– ասում է յաճախ Խրիմեանը: Մինչդեռ մարդու մէջ, յանուն որի փրկութեան տառապեց ու խաչուեց Աստուծոյ Որդին, գերակշռում է անասնականը, որ դարերի հետ, թւում է, նոյնիսկ աւելի է հաստատուել: «Քրիստոս ատոր հետ կռուելու էր եկել, ան կուզեր մար-

դուն, որ անասունի որդի է, Աստծու որդի դարձնել: Ճիշտ է Յիսուսը, ասոր պիտի ձգտենք մենք՝ Աստծուն որդեգրուել» (էջ 21): Այս խօսքերից աւելի լաւ ուրիշ էլ ի՞նչը կարող էր բնութագրել Մկրտիչ Խրիմեան հոգեւոր հովուին, որ նուիրուած էր իր հոտին եւ ամենայն լաւը կարողանում էր տեսնել իր ժողովրդի մէջ. «...մեծ է ժողովուրդ ասածդ, մեծ սիրտ ունի, անոր հետ եղի՛ր միշտ, եւ քու սիրտն ալ կը մեծնայ» (էջ 22):

Ի դէպ՝ յիշատակութեան արժանի մի փաստ: «Յիշատակարանի»՝ դեռ 1901 թուականի գրառումներում կարդում ենք. «...մեծ մարդիկ ուշ են ծերանում:— Հայրիկի մասին»⁴: Այս տողերին գրեթէ նոյնութեամբ հանդիպում ենք մօտ կէս դար անց գրուած յուշ-դիմանկարում. «Երբ դուրս եկայ վեհարանից, մտածում էի ինքս իմ մէջ — մեծ մարդիկ չեն ծերանում» (էջ 21):

Վերջին հանդիպումը՝ 1906 թուի աշնանը, թէեւ դարձեալ համեմուած Հայրիկի կատակախառն խօսքով, տխուր մի զգացողութիւն է թողնում բանաստեղծի հոգում: Փոխում է նաեւ յուշագրութեան պատկերաւորման բնոյթը: Վասպուրականի արծիւը՝ առասպելական հին նահապետը, երեւում է թոյլ եւ գունատ, սուրբ աջը՝ հնադարեան մագաղաթի նման դեղին, բայց արծուէնի հայեացքում «դեռ արեւ կար»:

Ահա այսպէս, այս ականակներով կենդանանում են մեզ համար նուիրական երկու դէմք՝ Ղեւոնդ Ալիշանը եւ Մկրտիչ Խրիմեանը՝ Սուրբը եւ Հայրիկը:

Այսպիսով՝ Իսահակեանը հոգացել է, որ դէպքերը եւ դէմքերը ներկայացնելիս պահպանուի պատմական հաւաստիութիւնը: Նա պատմագրի ճշգրտութեամբ վերստեղծել է հասարակական, գրական մթնոլորտը, ժամանակի ոգին եւ շունչը, այն միջավայրը, որում ընթացել են դիմանկարների հերոսների կեանքը եւ գործը, բնութագրել է նրանց կերպարների անհատական գծերը: Իսահակեանի յուշերում ապշեցնում է փաստերի եւ դրանց զգայական ընկալման իւրօրինակ միահիւսումը: Սեղմ բնութագրականներով, մի քանի վրձնահարուածներով գծելով հայ մեծերի դիմանկարները, մատնանշելով նրանցից իւրաքանչիւրի համար ամենաէականն ու առանձնապատուկը՝ Իսահակեանը միաժամանակ երեւան է հանում նրանց հետ իրեն կապող օղակները, ընդհանրութիւններն ու տարբերութիւնները: Այդ դիմանկարներում յուշագրութեան հե-

⁴ Անդ, էջ 61:

րոսների կողքին ուրուագծվում է նաեւ իր՝ հեղինակի կերպարը: Դրանով իսկ Իսահակեանի յուշերն ստանում են երկակի արժէք. դրանցում բացայայտում են նաեւ հէնց իր՝ բանաստեղծի կեանքի ու արուեստի շատ հետաքրքիր կողմեր, նրա անհատականութեան մի շարք ինքնատիպ դրսեւորումներ:

ՀԻՄՆԱԲԱՌԵՐ

Յուշագրութիւն, ակնարկ, յուշ-դիմանկար, Խրիմեան Հայրիկ, Ղեւոնդ Ալիշան, Մխիթարեաններ, կենսագրական տեղեկութիւններ, թրքահայութիւն, ռուսահայութիւն, Էջմիածին, հոգեւոր հովիւ, մահախօսական, յրեւեանական, պատմական իրադարձութիւններ:

РЕЗЮМЕ

В наследии Исаакяна мемуары имеют ценное литературно-историческое значение. Они отличаются как объемом, так и жанровым разнообразием, охватывая практически все виды мемуарной литературы: дневник, записная книжка, литературный портрет.

Особое место в своем творчестве Исаакян отводил мемуарным очеркам, объединив литературные портреты, созданные в разные годы и по разным поводам, в единую серию «Из моих воспоминаний», которые еще при жизни автора были изданы отдельной книгой (Ереван, 1946 г. и Бейрут, 1955 г.).

Классикам армянской культуры, своим современникам Исаакян посвящал прекрасные литературные портреты и воспоминания, глубокие в плане психологического анализа, художественно тонкие.

В частности, в серии выделяются портреты Гевонда Алишана и Хримяна Айрика, пожалуй, самых ярких деятелей армянской действительности конца XIX века. И в «Дневниках», где мало событий и персонажей, Исаакян, молчаливо минуя многие связи, знакомства и встречи, с бесконечной теплотой и сыновним благоговением говорит только об этих двух своих великих современниках, оживляя два сокровенных лика: Гевонд Алишан и Мкртыч Хримян — Святой и Патриарх.

SUMMARY

In Avetik Isahakyan's legacy, memoirs have a valuable literary and historical significance. They are characterized by both volume and genre diversity, covering almost all types of memoir literature: diary, pocket book, and portrait memoir.

Isahakyan gave a special place in his work to memoir essays, combining literary portraits created in different years and on different occasions into a single series entitled «From My Memoirs», which were published in a separate book during his lifetime (Yerevan, 1946 and Beirut, 1955).

Isahakyan dedicated to the classics of Armenian culture and his contemporaries beautiful and artistically subtle literary portraits and memoirs, deep in terms of psychological analysis.

In particular, the portraits of Ghevond Alishan and Khrimyan Hayrik, perhaps the most vivid figures of the Armenian reality of the late 19th century, stand out in the series. And in «Memoirs», where there are few events and characters, Isahakyan, silently bypassing many connections, acquaintances, meetings, speaks only about these two great contemporaries of his with infinite warmth and filial reverence, bringing to life two dear figures for us with these hints: Saint Ghevond Alishan and Patriarch Mkrtich Khrimyan.

